

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

kimiyətə gələn Arsvaqen (430-440) və oğlu II Vaçedən (440-463) sonra 30 il ərzində Albaniya öz müstəqilliyini itirmiş, ölkə Sasanilərin təyin etdiyi "Mərzban" tərəfindən idarə olunmuşdur. Beləliklə, ayrı-ayrı dövrlər-

yət Alban hökmdarı III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə rəsmi dövlət dini elan edilmişdi.

III-VII əsrlərdə Albanianın erkən orta əsr mədəniyyəti mü-rəkkəb siyasi şəraitdə inkişaf etmişdi. Albanianın iqtisadi və mədəni inkişafını xarici mü-daxilələr, bir tərəfdən xristian Bizans və Sasanilərin yürüşləri, digər tərəfdən də şimal tay-

xi qaynaqlarda "Şərqi kilsələrinin anası" kimi qeyd edilmişdi. Tədqiqatçıların fikrincə Albaniyada ilk və sonrakı kilsələrin çoxu qədim dini ibadətqahların və məbədlərin yerində bərpa edilmişdi. (bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, səh. 205).

Albaniyada III-VII əsrlərdə şəhər quruculuğu geniş vüsət almış, xeyli miqdarda yaşayış

Albaniya ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış abidələrlə yanaşı xeyli miqdarda yerüstü xristian abidələri də mövcuddur. Bu abidələr yerli tikinti materialı olan çiy kərpic, çay daşı, əhəngdaşı və bişmiş kərpiclə tikilmiş məbədlərdən ibarətdir. Belə abidələrə Qəbələ, Naxçıvan, Mingəçevir, Şamaxı, Bərdə, Ağ-

Türk Alban (Alpan) dövləti

Azərbaycan Türklərinin ilkin və orta əsr mədəniyyəti daha çox xristianlıqla bağlı olmuşdur. Eramızın I-II əsrlərində Azərbaycanın Aderbayqan və Albaniya bölgələrini dövrün siyasi hadisələrində fəal iştirak edən Türk Arsaki sülaləsinin nümayəndələri idarə etmişlər. Nəhayət, bizim eramızın 224-cü ilində Pars vilayətinin hakimi Ərdəşir Papakan ölkədəki qarışıqlıqlardan istifadə edərək Azərbaycandan Arsaki sülaləsinin hakimiyyətinə 226-cı ildə son qoymuş, Aderbayqan ərazisi Sasanilərin canişinlik sistemində daxil edilmişdir. Azərbaycanın şimal hissəsində isə Alpaniya (Albaniya) Türk Arşakiləri Sasanilərlə qohumluq əlaqələri yaratmışsa da Sasanilərə tabe olmamış, xristian Roma ilə ittifaq bağlamağı Sasanilərə tabe olmaqdan üstün tutmuş, bununla da Azərbaycanın Aran bölgəsi yeni siyasi-ideoloji və mədəni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Buna baxmayaraq getdikcə güclənən Sasanilər nəhayət 262-ci ildə, I Şapurun hakimiyyəti dövründə (241-272) Alpaniyanı da Alpan hökmdarı I Vacenin (255-262) ölümü ilə Sasanı İmperiyasının tərkibinə daxil etmişdilər.

Farsların istər Əhəmənilər istərsə də Sasanilər dövründə təkallahlı dini olan Azərdüştlüyü Ateşpərəstliyə çevirməsi ilə Azərdüştlüyün dünyəvi dinə çevrilə bilməməsi, xalqın xoşbəxt həyat arzularına uyğun olan yer üzərində ədalətin tən-tənəsini tələb edən Maniliiyi, daha sonralar isə Məzdəkiliyi isə məhv etməsi sonda Azərbaycanın Sasanilərə tabe olmaq istəməyən quzey hissəsi olan Albaniyada xristianlığa meyli yaratmışdı.

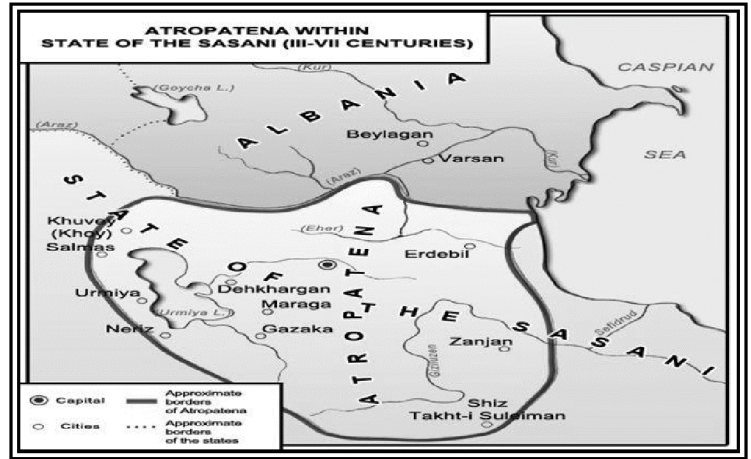
Albaniyada xristianlıq eramızın I əsrindən yayılmağa başlasa da erkən xristianlıq burada möhkəmlənə bilməmiş, əhali köhnə dini əqidələrini qoruyub saxlamışdılar.

Albaniyada IV əsrdən başlayaraq xristianlığın təbliği və yayılması yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdu ki, bu işdə Alpan hökmdarı Urnayr və Aderbayqanlı Arşaki parf mənşəli Qriqorinin xüsusi rolu olmuşdur. Qriqorinin vasitəsilə xaç suyuna salınaraq xristianlığı qəbul edən Alpan hökmdarı Urnayr Qriqorini baş keşiş kimi Alpaniyaya gətirmiş, Qriqorinin təşkilatçılığı ilə yuxarı Qarabağın Amaras kəndində kilsə tikdirmişdi. Urnayrın ölümündən sonra Alpan taxtına 371-430-cu illərdə II Vaçaqan, Mirhavan, Satay və Asay kimi hökmdarlar çıxmasına baxmayaraq Albaniyada xristianlığın mövqeyi zəifləmiş onlardan sonra ha-

də Sasanilərə tabe olan Albaniya nəhayət III Vaçaqanın dövründə (493-510) öz müstəqilliyinə qovuşmuş əhali xristianlığı qəbul etmiş, bu məqsədlə III Vaçaqan dini məktəblər açdırmış, 498-ci ildə "Aqven məclisi"ni çağıraraq xristian dininə aid qanunlar qəbul etmişdi. Bu qanunlardan sonra siyasi şərait Albaniyada xristian dininin təbliğinə imkan versə də xristianlıq əsasən Albaniyanın Arsak (Qarabağ) Kambeçan vilayitləri və Qisdə (Qəbələdə) dərin kök salmışdı. Bunun da əsas səbəblərindən biri hələ alban hökmdarı Arani sülaləsinin nümayəndəsi Sanatürkün zamanında xristianlığa meyilli bir qrup Alban ərşininin müqəddəs Qriqorinin nəvəsi, Albaniya və İberianın yepiskopu Qriqorisi öz ölkələrinə dəvət edərək onu Albaniyanın katekizosu elan etməsi, və Alpan hökmdarı Arsvaqenin Mesrop Mastosun Albaniyaya gəlməsinə şərait yaratması olmuşdur. Doğrudur, Qriqorinin vəfatından sonra Albaniya əhalisinin

fəalının hücumları, sonda Albaniyanın ərəb xilafəti tərəfindən ayrışdırılmağı yaratmışsa da bu dövrə aid ən mühüm maddi və mədəni işğal və bütün bunlarla əlaqədar olaraq daxildə dini ideologiyalar arasında gədən çəkişmələr ləngitsə də erkən orta əsrlərdə də Albaniyada zəngin bir maddi və mədəni mədəniyyət yaranmışdı.

Xristianlığın Albaniyada yayılması əhali arasında dini-mədəni mədəniyyət nümunələri məhz xristianlıqla bağlıdır. Albaniyada bu dövrdə bir sıra şəhərlər salınmış, saraylar, məbədlər və kilsələr inşa edilmişdi. Xristianlığın Albaniyada rəsmi dövlət dini kimi qəbul edildiyi dövrdən etibarən Albaniya ərazisində dini və məişət arxitekturası baxımından yeni formalar meydana gəlmiş, tikinti mədəniyyəti dörd əsr boyunca xristian arxitekturası tipində yaradılmışdı. Albaniyanın Qarabağ, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, Qax, Zaqatala, Mingəçevir və s. bölgələrində Alban

və ibadətə bağlı binalar, məktəblər kitabxanalar tikilmiş, körpülər inşa edilmiş, suvarma kanalları çəkilmişdi. Alban hökmdarı Cavanşir (616-680) mədəniyyətin inkişafına geniş şərait yaratmış, onun dövründə Bərdə şəhəri siyasi və mədəni baxımdan əhəmiyyətli bir şəhərə çevrilmişdi. **Musa Kalankatlı Albaniya tarixinə həsr etdiyi "Albanların tarixi" adlı əsərində Alban hökmdarı Cavanşirin sarayını təsvir edərkən göstərir ki, Cavanşir sarayını kün-**

dam, Fizuli, Ağdərə, Ağcabədi, Laçın, Kəlbəcər, Qax və s. bölgələrdə rast gəlinir. Bunlardan V əsrin sonu VI əsrin əvvəllərinə aid "Ağoğlan kilsəsi" VI-VII əsrlərə aid Ağdam bölgəsinin Sofulu kəndində olan "Govurqala məbədi" və s. Alban memarlığının inceliklərini öyrənmək baxımından ən dəyərli nümunələrdir. Ağ daşdan inşa edilmiş "Govurqala məbədi"nin şərq hissəsində xüsusi otaqdan ibarət məhrab, abidənin dörd qapısı, hamar yonulmuş daşlarla örtülü döşəməsi, Alban hökmdarı Hammanın qardaşına aid üzəri yazılı daş sənəduqədən ibarət məzarı aşkar edilmişdir.

Albaniyanın ən erkən kilsə binaları tədqiqatçılara görə uzunsov, kümbəzsiz məbədlər olmuşdur. İndiyə qədər bu tipə aid abidələrdən yalnız altısı öyrənilmişdir ki, bu abidələrdən dördü Mingəçevirdən, biri Kəlbəcərdəki "Xotavənd" monastr kompleksindən, digəri isə Ağdam rayonunun "Govurqala" adlı qədim şəhər yerindən aşkar edilmişdir. Govurqala şəhər yerindən dördkünc formalı, bünövrəsi çay daşından, üst hissəsi isə ağ daşdan tikilmiş bir neçə yaşayış binasının qalıqları da üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatçılar Govurqalanı Alban hökmdarlarının yay iqamətgahı kimi şöhrət qazanmış Aluen şəhərinin qalıqları hesab edirlər.

Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində uzunluğu 11 metr, eni 6 metr olan, sütunları daş və kərpiclə tikilmiş, VII əsrə aid qalın divarlı məbəd aşkar edilmişdir ki, tədqiqatçılar bu abidəni Alban tarixçisi Musa (Moisey) Kalankatlinin "Albaniya tarixi" ("Ağvan tarixi", "Albanların tarixi" kimi də göstərilir)ndə qeyd etdiyi Alban hökmdarı Cavanşirin iki il müddətinə tikdirdiyi böyük kilsə hesab edirlər.

ardı gələn sayımızda

bir qismi yenə də bütperəstliyə qayıtmış və ölkədə xristianlıq öz mövqeyini yalnız Arsakda (Qarabağda) saxlamışdı. Lakin V əsrin birinci yarısında Yerusəlimdən Albaniyanın Uti vilayətinə gələn Mesros Mastos Qisdə (indiki Kişdə) məskən saldıqdan və burada xristianlığı yaymağa başladıqdan və Albanlar üçün 52 hərifdən ibarət əlifba tərtib etdikdən sonra bu ərazidə xristianlıq yenidən canlanmağa başlamış və nəha-

məbədləri, Cavanşir və Ağdərə qalaları məhz erkən orta əsr maddi mədəniyyət nümunələridir. Tədqiqatçıların fikrincə ilk orta əsrlərdə Albaniyada ən mürəkkəb quruluşlu memarlıq abidəsi sayılan 30-a qədər monastr tikilmişdi.

Albaniyanın ilk kilsəsi bu ərazidə ilk dəfə xristianlığı yayan apostol Faddeyin şagirdi Yelişə tərəfindən Qəbələ yaxınlığındakı Qis (indiki Kiş) kəndində tikdirilmişdi. Bu kilsə tari-

bəzədən tutmuş kandaradək hər yeri naxışlarla bəzətdirdi. Divarlara başdan-başa ipək parçalar çəkirdi. Kainatın ziyası olan Cavanşiri qoruyub saxlayan yataq otağının qapısını gümüşə tutdurdu, üzərində oyma naxışlar açmağı əmr etdi. Alban xristianlığının qədim mərkəzlərindən biri olan və hələ antik dövrlərdə şəhər kimi formalaşan Bərdə şəhərində xristian dini və ideoloji fikir cərəyanları cəmləşmişdi.